

Зубіашвілі І. К.

Ставлення до грошей студентської молоді : моральнісний аспект

У статті аналізуються результати емпіричного дослідження моральнісної оцінки грошей студентами, яка тісно пов'язана з психологічною готовністю особистості до різних форм та стратегій економічної поведінки.

Ключові слова : гроші, моральнісні цінності, ставлення до грошей, фінансова поведінка, протиріччя, монетарні установки.

Зубиашвили И. К.

В статье анализируются результаты эмпирического исследования нравственной оценки денег студентами, тесно взаимосвязанной с психологической готовностью личности к различным формам и стратегиям экономического поведения.

Ключевые слова : деньги, моральные ценности, отношение к деньгам, финансовое поведение, противоречия, монетарные установки.

I. Zubiashvily

In this article the results of empirical research of the moral estimation of money by students closely connected with psychological readiness of personality to different forms and strategies of the economic behavior are analyzed.

Key words: money, moral values, attitude to money, financial behavior, contradictions, monetary attitudes.

Соціально-економічні зміни, які відбуваються в українському суспільстві, спричинили глибокі трансформації в сфері свідомості та самосвідомості, морально-економічних взаємовідносинах та поведінки людей. Непропрацьованість правових регуляторів економічних відносин в умовах сучасних реформ, протиріччя в сфері ідеології та інші фактори сприяють активізації внутрішніх конфліктів особистості, в тому числі, моральних, пов'язаних з її фінансовою поведінкою. Незважаючи на актуальність та соціальну затребуваність, в соціальній психології

недостатньо досліджень, присвячених проблемі моральної регуляції економічної поведінки в цілому та фінансової, зокрема.

У сучасній психології дослідники виявляють інтерес до різних значень грошей, що виявляються в монетарних установках і характеристиках, пов'язаних з грошима (культура, соціальне становище та ін.). Основним поняттям в даному аспекті виступає «ставлення».

Поняття «ставлення» є міждисциплінарним, воно досліджується в багатьох науках: економіці (як частина господарського механізму), філософії (як спосіб буття суспільства), соціології, психології. У вітчизняній психології поняття «ставлення» є одним з центральних, воно розроблялося Г.Андрєєвою, Б.Ломовим, В.Мясищевим, К.Платоновим, А.Петровським та ін. Близькі поняття вивчалися Л.Божович, В.Ядовим.

На думку багатьох авторів, (М. Аргайла, О. Горбачової, О. Дейнеки, А. Журавльова, А. Купрейченко, Т. Танга, А. Фенько, А. Фернама та ін.), «гроші» є поняттям, економічний зміст якого перетинається з психологічним. Ставлення до грошей є важливим компонентом економічної свідомості соціальних груп і окремих людей, а гроші – це інструмент реального економічного управління ними. Залежно від соціально-економічного становища в країні виникає різне ставлення до грошей, оскільки змінюються світоглядні орієнтири. В цьому випадку гроші для індивіда стають особливим предметом, ставлення до якого він може цілеспрямовано змінювати з вимогами і потребами діяльності. Під ставленням до грошей О.Дейнека розуміє усвідомлене і суб'єктивно-виборче уявлення про гроші, що виявляється в грошовій поведінці [4]. Вітчизняні та зарубіжні психологи відзначають, що ставлення до грошей змінюється в процесі розвитку особистості (А.Капустін, В. Poduska, М. Семенов). На думку М.Семенова, розуміння суті ставлення людей до грошей може отримати свій розвиток за рахунок порівняльного аналізу монетарних відносин у людей з різним рівнем особистісної зрілості. Дослідник відзначає, що у особистісно зрілих людей існують свої особливості у ставленні до грошей, які носять як кількісний, так

і якісний характер, виявляються на рівні цінностей, потреб та їх задоволеності, соціальних установках, пов'язаних з грошима, мотивах витрачання грошей [7].

Ставлення особистості до грошей регулюється не тільки економічною доцільністю, але і системами цінностей і норм поведінки, соціальними установками, стереотипами, пов'язаними з ними. Свідомість людей наділяє гроші різним символічним змістом та силою. Вони асоціюються з вищими цінностями, в тому числі моральними, а ставлення людей до них нерідко є суперечливим. Гроші – одночасно добро і зло, сила і безпомічність, вони символізують безпеку і волю, любов і владу та ін. [2–5]. Дослідження ставлення до грошей представляється нам актуальним і перспективним напрямом в розробці проблем економічної соціалізації особистості. Метою нашого дослідження було вивчення ставлення до грошей студентської молоді з врахуванням морального аспекту.

В сучасному світі гроші мають найбільшу цінність в тих культурах, в яких вони виражають належність людини до певного соціального класу. В країнах з індивідуалістичною культурою, в основу якої закладена протестантська трудова етика, багатство є показником індивідуальних досягнень та богообраності [1]. В колективістських культурах значимість грошей для особистості є значно нижчою, тому що реальна їх цінність визначається можливістю забезпечити благополуччя та розвиток всього суспільства, але зробити це лише за допомогою грошей – дуже складно.

Спільним для всіх культур є сприйняття грошей та пов'язаної з ними фінансової поведінки в контексті етичних категорій добра і зла. В конкретних соціальних спільнотах схвалюються або осуджуються різні види такої поведінки. В одних прагнення до накопичення оцінюється як бережливість, в інших – як скнарість. По-різному може сприйнятися подарунок у вигляді грошей: як норма життя, як благодійність або як марнотратство. З позиції моральності можуть бути оцінені різні сторони і економічної поведінки та свідомості: публічне обговорення грошових питань,

різні способи заробляння грошей; принципи їх розподілу (за працею, за потребами та ін.); ставлення до багатства та багатих людей, бідності та бідних людей; соціальні уявлення про те, як гроші впливають на відносини між людьми та ін. Суперечливе ставлення до моральних сторін грошей визначається цілим спектром соціальних, культурних, економічних та психологічних факторів. З.Фрейд та багато авторів визначали особистісні типи зі специфічним ставленням до грошей, які можуть привести до відхилень в економічній поведінці та внутрішньоособистісним конфліктам [3;4;8;10]. Дослідники визначили протиріччя в системі цінностей і норм поведінки особистості, які є джерелом подібних конфліктів, пов'язаних з грошима [2; 6]:

1. *Протиріччя між існуючими в суспільній свідомості соціальними уявленнями про гроші та цінністю грошей для особистості.* Сучасні соціальні уявлення українців про гроші вкрай суперечливі. Вони склалися під впливом низки факторів, зокрема, етичних норм традиційних для України релігій, соціалістичних принципів розподілу матеріальних благ, а також західних ринкових норм регуляції грошових відносин та ін. Прагнення особистості до покращення матеріального становища нерідко супроводжується почуттям провини та сорому перед людьми, які оточують і розділяють уявлення про гроші як про моральне зло. Негативним наслідком цього протиріччя є пасивна економічна поведінка. Однак особистість зі стійкими моральними принципами здатна не нехтувати моральними нормами заради економічної вигоди. Таки люди зможуть продемонструвати свідому позицію надання переваги етичним нормам як орієнтирів своєї поведінки в ситуації конфлікту економічних та моральних інтересів.

2. *Протиріччя всередині самої системи значень та змістів, якими особистість наділяє гроші.* Це протиріччя є відображенням конфліктності ціннісної системи суб'єкта в цілому, в тому числі результатом прийняття особистістю конфліктних соціальних уявлень про гроші. Одним з результатів ціннісного конфлікту, пов'язаного з грошима, може бути непослідовна

економічна поведінка, коли періоди орієнтації на заробіток та накопичення змінюється періодами трат та зневаги до грошей.

3. *Протиріччя між змістами, які приписуються грошам, та реальними можливостями грошей.* Коли суб'єкт досягає бажаної кількості грошей, він впевнюється, що за них неможливо придбати ні любові, ні дружби, ні інших значущих цінностей. Раптове «знецінювання» грошей у свідомості особистості приводить до гострого внутрішньоособистісного конфлікту.

4. *Протиріччя між значущістю грошей та суб'єктивною оцінкою їх досягнення.* Оцінки значущості та досягнення грошей визначаються об'єктивними економічними умовами, а також психологічними та економіко-психологічними факторами. Останні (наприклад, ступінь готовності до економічного самозабезпечення, компетентність у фінансових питаннях та ін.), в свою чергу, визначаються особливостями стадій економічної соціалізації. За даними дослідників, значущими психологічними детермінантами оцінки особистістю своїх можливостей покращити матеріальне становище є рівень суб'єктивного контролю, спрямованість особистості, ціннісні орієнтації та ін. Невпевненість у своїх можливостях досягнути бажаного рівня добробуту може привести до тривожності, відмови від грошей але до скнарості.

5. *Протиріччя між ставленням особистості до різних рівней матеріального становища.* У значної кількості людей позитивне ставлення до матеріального добробуту поєднується з негативною оцінкою великих фінансових статків, які належать конкретним людям. Подібне протиріччя не переростає у конфлікт до того часу, поки матеріальне становище суб'єкта не досягає рівня багатства.

6. *Протиріччя між значущістю грошей та аморальністю способів їх отримання.* Це протиріччя може виникнути за об'єктивними причинами, наприклад, в складних економічних умовах, коли найбільш доступні джерела грошей і види економічної активності є аморальними (хабарництво,

торгівля зброєю або наркотиками, проституція і т. п.). Ще однією причиною такого протиріччя можуть бути особистісні особливості. Наприклад, особистість, яка має високі соціальні потреби, може вважати гроші засобом отримання дружби, любові та влади над людьми, та одночасно розуміти, що ці відносини потребують від неї високої моральності в грошових питаннях.

Список протиріч, пов'язаних зі ставленням до грошей може бути доповненим. Наприклад, дослідники визначають протиріччя у ставленні до окремих форм грошей (готівкових, електронних та ін.), а також у ставленні до грошей різного цільового призначення (кишенькових, «на чорний день» та ін.) або походження (знахідка, виграш, трудові гроші та ін.). Необхідно зазначити, що визначені протиріччя, в тому числі моральні, не завжди приводять до внутрішньоособистісного конфлікту, який виникає в тому випадку, коли протиріччя моральних та інших цінностей супроводжуються тривогою, гострими негативними переживаннями, пов'язаними з грошима і як наслідок – неефективною економічною поведінкою [6]. Велика кількість видів та форм внутрішньоособистісних конфліктів пред'являє особливі вимоги до методів їх дослідження.

В нашому дослідженні використовувався опитувальник «Моральнісна оцінка грошей» (О. Горбачової і А. Купрейченко), який дозволяє виявити існуючий в свідомості респондентів зв'язок поняття «гроші» як з позитивними (основними життєвими та моральнісними) цінностями, так і з негативними явищами. В основі опитувальника – принцип розщепленої шкали, який дозволяє виявити амбівалентне та суперечливе ставлення особистості до моральної оцінки грошей. За окремими шкалами оцінювався ступінь зв'язку у свідомості респондента поняття «гроші» з поняттями «правдивість», «принциповість», «терпимість», «справедливість», «відповідальність», а також «брехливість», «беспринциповість», «нетерпимість», «несправедливість», «безвідповідальність».

Гроші є зачиненою темою для багатьох людей, тому для вивчення ставлення до грошей доцільно використовувати проєктивні та

напівпроективні методики. З цією метою застосовувалась методика «Асоціації на слово «гроші» (А. Журавльова і А. Купрейченко). В результаті контент-аналізу асоціацій визначались основні категорії, оцінювалась перевага позитивних або негативних понять, а також наявність або відсутність моральних категорій.

Дослідження проводилося у Філіалі Рівненського інституту слов'янознавства. У загальну вибірку ввійшли 60 чоловік – юнаків і дівчат у віці переважно від 18 до 20 років. Цей віковий етап психологи називають періодом пізньої юності та позначають як маргінальний перехідний період соціалізації, що пояснюється подібністю тих процесів, що характеризують соціальне дозрівання індивіда в юнацькому віці (збіг механізмів, інститутів і способів соціалізації, ступеня включеності в систему суспільних відносин та ін.). Етап пізньої юності відзначається професійним становленням особистості, що, в свою чергу, супроводжується розвитком спеціальних здібностей, зростанням самоповаги як узагальненої самооцінки та усвідомлення особистістю своєї соціальної та людської цінності.

Найбільш істотні зміни в структурі когнітивних процесів у особистості юнацького віку спостерігаються насамперед в інтелектуальній сфері, що психологи часто пов'язують з розвитком можливості особистості аналізувати економічну інформацію на основі формування навичок теоретичного мислення. Саме готовність когнітивної сфери особистості студента до критичного сприйняття реальності (формування адекватних монетарних відносин) є центральним моментом його економічної соціалізації.

Молоді люди, які взяли участь в дослідженні, не є студентами економічного факультету, тобто всі досліджувані не вивчають поглиблено економіку. Рівень матеріального доходу їх родин – середній.

В результаті нашого дослідження та аналізу робіт інших дослідників були визначені наступні категорії асоціацій, які викликаються поняттям «гроші»:

«Досягнення» – особистісний успіх, який проявляється в економічній компетентності та впливає на самоповагу, професійний та особистісний розвиток.

«Незалежність» – незалежність у мисленні та діях.

«Влада» – соціальний статус, домінування над людьми та ресурсами (соціальна влада, багатство, авторитет).

«Моральність» – сформованість життєвої позиції, прояв принциповості та відповідальності, прагнення до соціальної справедливості, покращення рівня добробуту близьких, чесність і щирість в дружбі та любові.

«Задоволення базових (матеріальних та соціальних) потреб»: безпека, житло, одяг, здоров'я.

«Гедонізм» – задоволення, насолода життям.

«Накопичення» – заощадження грошових коштів в різних формах.

Виявлено категорії контент-аналізу: спосіб отримання грошей, зовнішні атрибути грошей (зовнішній вигляд, кількісні показники), негативне ставлення (негативні емоційні оцінки) та глибинні асоціації (належність асоціацій сфері несвідомого). Відсутність асоціацій свідчить про високий рівень фінансового контролю. Результати нашого дослідження показали, що основна частина асоціацій у студентів виражає пов'язані з грошима цінності та наміри в економічній поведінці. Особливо слід зазначити прояв амбівалентного ставлення до грошей. В цьому випадку в асоціаціях респондента одночасно присутні категорії «добро» і «зло» та ін. При аналізі асоціацій також виявлені активна та пасивна економічні установки.

В результаті кластерного аналізу визначені наступні типи моральнісної оцінки грошей.

Тип 1– («Гроші – добро та воля») – характеризується тісними зв'язками (оцінки вище 5 балів) поняття «гроші» з категоріями «правдивість», «відповідальність», «справедливість», «воля», а також низькими оцінками (нижче 3 балів) за категоріями «брехливість», «безвідповідальність». Таке

співвідношення протилежних за валентністю категорій дозволяє оцінити ставлення до грошей представників цього типу як *морально-позитивне*.

Тип 2 – «Гроші – зло та воля». Цей тип характеризують високі оцінки зв'язку «грошей» з поняттями «брехливість», «нетерпимість», «несправедливість» та низькі оцінки – з категоріями «правдивість», «терпимість», «справедливість». Моральна оцінка грошей типу 2 може бути визначена як *несуперечливо-негативна*.

Тип 3 – («Гроші – зло, воля та незалежність») – характеризується високими показниками зв'язку грошей з поняттями «брехливість», «беспринциповість», «несправедливість» та низькими показниками за категоріями «правдивість», «принциповість», «справедливість». У даного типу виявлена невелика різниця між оцінками зв'язку «грошей» з протилежними поняттями – «відповідальність» та «безвідповідальність». Оцінки зв'язку «грошей» з полярними поняттями «воля» та «залежність» рівні та високі. Таки характеристики дозволяють інтерпретувати ставлення до грошей представників цього типу як *моральнісно-негативне*.

Тип 4 – («Гроші – несправедливість та залежність»). Виявлені високі серед всіх типів показники зв'язку «грошей» з поняттями «принциповість», «несправедливість» та «залежність». Низькими є показники за шкалою «воля», а також оцінка «правдивості». Показники за категорією «брехливість» на 1,5 бала вище. Отже, ставлення до грошей представників типу 3 є *суперечливо-негативним*.

Тип 5 – («Моральнісно-конфліктна оцінка грошей»). Цей тип характеризується рівновисокими оцінками зв'язку «грошей» з протилежними категоріями «правдивість» та «брехливість», «принциповість» та «беспринциповість», «терпимість» та «нетерпимість», «воля» та «залежність», «відповідальність» та «безвідповідальність». Отже, у представників типу 5 виявлено морально-суперечливе ставлення до грошей. За даними інших дослідників його можна визначити як *моральнісно-конфліктне*, яке викликає негативні емоції, пов'язані з грошима [6].

Тип 6 – «Моральносно - невизначена оцінка грошей». Для даного типу характерні невисокі оцінки (3 –3,5 бала) протилежних етичних категорій – «правдивості» та «брехливості», «принциповості» та «беспринциповості», що свідчить про невизначеність в свідомості респондентів протиріч між названими поняттями. Для цього типу характерні високі оцінки за категоріями «відповідальність» та «терпимість», а також низькі оцінки зв'язку грошей з поняттями «безвідповідальність» та «нетерпимість» що дозволяє моральну оцінку грошей у представників цього типу інтерпретувати як *невизначеність*.

Тип 7 – «Моральносно-індеферентна оцінка грошей». Моральнісна оцінка грошей представників цього типу є низькою за усіма етичними категоріями, які порівнюються. Ставлення до грошей представників типу 7 можна визначити як *моральносно-індеферентне*, тому що «гроші» в їх свідомості не пов'язані з етичними категоріями.

Отже, в результаті дослідження визначено, що моральнісні цінності особистості пов'язані зі ставленням до грошей. Гроші як економіко-психологічне явище, як соціальне уявлення і вербалізований символ – суперечливі і багатоликі. Ставлення до них студентської молоді – явище складне і неоднозначне. В свідомості респондентів поняття «гроші» пов'язано з багатьма етичними категоріями, ставлення до грошей є моральносно-суперечливим (гроші оцінюються як добро і зло).

Визначення особливостей моральної оцінки грошей студентами, суперечливостей в ставленні до грошей дозволить прогнозувати такі характеристики економічної активності суб'єкта як ступінь та спрямованість економічної активності, наявність та характер стратегій фінансової поведінки, ставлення до моральних норм в діловій поведінці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вебер М. Протестантская этика / М. Вебер; [пер. с нем. М. И. Левина, П. П. Гайденко, А. Ф. Филиппова]. – Избранные произведения. – М. : Прогрес, 1990. – 804 с.

2. Горбачева Е. И. Отношение личности к деньгам: нравственные противоречия в оценках и ассоциациях / Е. И. Горбачева, А. Б. Купрейченко // Психологический журнал. – 2006. – Т. 6, №4. – С. 26–37.
3. Дейнека О. С. Символизация денег : опыт эмпирического исследования / О. С. Дейнека // Проблемы экономической психологии. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. – Т.1. – С. 207–241.
4. Дейнека О. С. Экономическая психология: социально-политические проблемы / О. С. Дейнека. – СПб. : Питер, 1999. – 240 с.
5. Журавлев А. Л. Отношение личности к деньгам как фактор ее ориентации на культурные ценности: программа исследования / А. Л. Журавлев // Современная психология: состояние и перспективы исследований. – Ч.5. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2002. – С.42–63.
6. Журавлев А. Л. Экономическое самоопределение : теория и эмпирические исследования / А. Л. Журавлев, А. Б. Купрейченко. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. – 480 с.
7. Семенов М. Ю. Типология материально удовлетворенных и неудовлетворенных людей / М. Ю. Семенов // Омский научный вестник. – 2002. – Вып. 15. – С. 142–145.
8. Фенько А. Б. Гендерные различия в отношении россиян к деньгам / А. Б. Фенько // Проблемы экономической психологии. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. –Т. 1. – С. 261–279.
9. Furnham A. Adult's perceptions of the economic socialization of children / A. Furnham, P. Thomas // J. of Adolescence. – 1984. –7. – P. 217–231.
10. Rubinstein C. Survey report on money / C. Rubinstein // Psychology today, 1981. – Vol. 5. – P. 24–44.
11. Tang T. The development of short money ethic scale / T. Tang // Personality and Individual Differences. – 1997. – N 19. – P. 807–816.

Реферат

Зубіашвілі І. Ставлення до грошей студентської молоді : моральнісний аспект / І. Зубіашвілі // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К. : Міленіум, 2013. – Т. , ч.. – С.

Висвітлено проблему дослідження моральнісного аспекту ставлення особистості до грошей, яка набуває особливої актуальності як у теоретичному, так і практичному аспектах в умовах соціально-економічних змін, які відбуваються в українському суспільстві.

Підкреслюються протиріччя в системі цінностей і норм поведінки особистості, які є джерелом конфліктів, пов'язаних з грошима : протиріччя між існуючими в суспільній свідомості соціальними уявленнями про гроші та цінністю грошей для особистості; протиріччя всередині самої системи значень та змістів, якими особистість наділяє гроші; протиріччя між змістами, які приписуються грошам, та реальними можливостями грошей; протиріччя між значущістю грошей та суб'єктивною оцінкою їх досягнення; протиріччя між ставленням особистості до різних рівнів матеріального становища; протиріччя між значущістю грошей та аморальністю способів їх отримання.

В результаті дослідження виявлені типи моральної оцінки грошей студентами: тип 1 – («Гроші – добро та воля»); тип 2 – «Гроші – зло та воля»; тип 3 – «Гроші – зло, воля та незалежність»; тип 4 – («Гроші – несправедливість та залежність»); тип 5 – «Морально-конфліктна оцінка грошей»; тип 6 – «Морально-невизначена оцінка грошей»; тип 7 – «Морально-індеферентна оцінка грошей».

Визначено, що моральні цінності особистості пов'язані зі ставленням до грошей. Гроші як економіко-психологічне явище, як соціальне уявлення і вербалізований символ – суперечливі і багатолікі. Ставлення до них студентської молоді – явище складне і неоднозначне. В свідомості респондентів поняття «гроші» пов'язано з багатьма етичними категоріями,

ставлення до грошей є морально-суперечливим (гроші оцінюються як добро і зло).

Зроблено висновок, що виявлення особливостей моральної оцінки грошей студентами, суперечливостей в ставленні до грошей дозволить прогнозувати такі характеристики економічної активності суб'єкта як ступінь та спрямованість економічної активності, наявність та характер стратегій фінансової поведінки, ставлення до моральних норм в діловій поведінки